

РЕЦЕНЗИЯ

за дисертация на тема "ЖЕНСКИ ДЖЕНДЪР РОЛИ В БЪЛГАРСКОТО ИНТЕРНЕТ ПРОСТРАНСТВО: МАРКЕТИНГОВИ И КУЛТУРНИ МОДЕЛИ"

**за присъждане на образователната и научна степен "доктор" по
професионално направление 3.5. - Обществени комуникации и
информационни науки (Журналистика-Интернет култура),
авторка: ЕЛИ ЛЮБЕНОВА АЛЕКСАНДРОВА, редовна докторантка
(2013-2016 г.) към Катедра "РАДИО И ТЕЛЕВИЗИЯ",
ФАКУЛТЕТ ПО ЖУРНАЛИСТИКА И МАСОВИ КОМУНИКАЦИИ
СОФИЙСКИ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ”
Научен ръководител: ДОЦ. Д-Р ОРЛИН СПАСОВ**

1. ОБЩА ХАРАКТЕРИСТИКА НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

Дисертацията на Ели Александрова се занимава с интересен и малко изследван интердисциплинарен проблем. Тя съдържа увод, три глави и заключение, библиография (с източници на български и английски език) и приложения с общ обем от 334 страници. Дисертационният труд и съпътстващия го Автореферат отговарят на изискванията и стандартите на тези академични жанрове. Поради спецификата на моята собствена специализация, в рецензията се спирам най-вече на постигнатото при представянето и анализа на женските социални роли в българското интернет пространство.

В **УВОДА** дисертантката ясно очертава мотивацията си за избора на темата и значимостта и актуалността на анализирания проблем, дефинира обекта и предмета, целите и задачите на изследването си. Специално са изтъкнати методиката на изследването, базирана върху разнообразни исторически и теоретични източници (както от български така и чужди автори); дискутирана е емпиричната част от дисертацията, която е основната приносна част на работата.

ПЪРВА ГЛАВА – *Женски социални роли, психофизиология на пола, феминизъм, джендър: културно-исторически анализ* (с. 13-125) – представя огромен и тематично разнообразен материал, свързан с историята, биологията и психологията на социално конструирания женски пол. В опит да проследи динамиката на обществените възгледи за ролята и мястото на жените, Ели Александрова маркира идеите на такива важни учени от XIX и началото на XX век като Чарлз Дарвин и Зигмунд Фройд,

за да стигне до някои съвременни феминистки и сексистки дебати, свързани с понятието „социално конструиран пол” или „джендър”. Дисертантката обговаря и основните смисли на понятието „култура”, използвани в нейния анализ. Идеите на Лесли Уайт, Х. Маркузе, Ж. П. Сартр са припознати като релевантни за конкретното изследване и за дефинирането на едно от основните понятия в дисертацията - „културни модели”. Тук Александрова предлага бърз исторически преглед на възгледите за ролята и мястото на жените от Античността през Средновековието до модерното време и нашето съвремие; спира се на религиозните причини за разделението между половете в християнските култури, обговаря основните социални роли, предписвани на жените в хода на историческото развитие – типичните традиционни масови роли в „частното пространство” - на съпруги, майки и домакини и онези на съблазнителки и музи.

Втората част от първа глава се занимава с „психофизиология на женския пол”. Дисертантката проследява „биологическия есенциализъм” на Дарвин, използвайки като коректив идеите на Симон дьо Бовоар. Сред другите основни авторитети, цитирани от Александрова са, както може да се предположи, Зигмунд Фройд, Ерих Фром, Карл Юнг, но и Карен Хорни и Дж. Ш. Болън. Като цяло, обаче, в тази част остава впечатлението за предпочитание към „биологическия есенциализъм” (поради неравномерния обем на представянето на конфликтующите по въпроса мнения и цитирането на по моето скромно мнение съмнителни „научни” изследвания за „психофизиология на пола” – виж напр. Златислав Стоянов, 2014, особено „заключенията” на с. 57). В края на тази част Ели Александрова подчертава как популярните теории за характерологията на половете се стремят да наложат идеята на мъжко превъзходство и изтикат на втори план „слабия”, „втория” пол.

Третата част от тази глава се занимава с въпросите на *феминизмите* (да в множествено число!): определение, периодизация и типологизация на феминистките идеи и движения, феминизмите в България; женските „джендър” роли; понятието „джендър” в българската академична теория, за да стигне накрая до скандала с Истанбулската конвенция. Докторантката разглежда различните дебати във феминистката история и теория в опит за извлечение най-полезното от тях за собствения си изследователски анализ и да представи феминистките изригвания в

България през ХХ век. При целия ми респект от свършената от докторантката огромна работа, все пак считам за свое задължение да отбележа цитирането на някои автори като авторитети в материя, която очевидно не е тяхната силна страна. Тук имам предвид позоваването на цветистия израз на Бойко Василев за „войничките във фустите” (с. 70) на Емилиан Панкхърст; представянето на историята на феминизмите и женските движения в България и дискусиата на периодизацията на феминизмите, не според изследванията на най-авторитетните автори в съответната област (с. 78-80). Ясно е, че моите бележки се отнасят най-вече за историята на изследваните феномени, но ми се струва важно да се отбележи, че при създаването на научни текстове мненията на цитираните автори трябва внимателно да се позиционират. Казвам това, защото в дисертацията има използвани изследвания, публикувани в началото на новото хилядолетие, които са поставени в една плоскост с най-новите дебати по проблематиката на социално конструиран пол, без изрично да се отчита темпоралността на изказаните мнения и публикации.

Последната – четвърта част от първа глава – очертава многобройните *теоретични спорове около понятието „социално конструиран пол”* (в термини на дисертантката „*джендър*”): както в западната, така и в българската хуманитарна и социална наука.

Главата завършва със заключение, което обобщава представеното съдържание и изтегля някои теоретични перспективи към оригиналното за дисертационния труд емпирично изследване на маркетинговите модели по отношение на жените-консуматорки. Някои от изводите, обаче, не звучат много убедително, поне имайки предвид българския социален контекст. На с. 123 четем следното: „... според някои теории към момента сме достигнали ерата на постфеминизма, при който фокусът пада върху женските постижения, насърчава се самоопределянето на жените и изразът на индивидуалността им чрез лайфстайла и потребителския избор...” Ако това е действително това, както твърди Ели Александрова, би трябвало да си зададем логичния въпрос (имайки предвид социалната структура на българското общество), колко репрезентативна е тази констатация и каква част от жените в България следват или биха могли да следват това „насърчение” на „постфеминизма”!

Искам още веднъж да подчертая, че дисертантката е събрала и обобщила огромен емпиричен и теоретичен материал, които са добър

атестат за сериозната ѝ изследователска работа. Моите критични бележки в никакъв случай не целят да омаловажат направеното от нея, а само да помогнат за избистрянето на някои концепти и идеи при евентуалното публикуване (което горещо препоръчвам) на нейния иновативен труд. Те са доказателство за сериозността, с която чета и интерпретирам рецензията на текста.

Обикновено научните текстове се опитват да създават ясна представа къде и от кого е създадена дадена теория, за да може да се види нейната парохизмалност и неприложимост към всички различни исторически контексти. Това касае, например, метафората за трите вълни на феминизма, която е англо-американскоцентрична и в повечето случаи неадекватна за проследяване на френски или източно европейски феминистични движения, да не говорим за развитията в огромни други части на света. Отсъствието на достатъчно внимание към историческите специфики на феминистките прояви в крайна сметка е довело до прекалени обобщения, които, например, предписват специфики на „третата вълна“ на феминизма, видими и в предишните негови етапи (виж напр. с. 71: „Периодът се характеризира с липсата на консенсус около разбиранята за женствеността, който достига до оспорване на значението на феминизма като течение с противоречива концепция“???) По същия начин недефинираното говорене за постфеминизъм (Къде точно? Кога точно?) не улеснява, а обърква читателя в усилието му да схване мотивите за включване в изложението на една или друга световна перспектива.

Неубедително, поне за мен, е предпочитанието на дисертантката към използването на чуждия термин „джендър“, вместо по-ясното и не толкова проблематично с оглед на българския контекст (истерията около Истанбулската конвенция и жалката позиция на Конституционния съд) понятие „социално конструиран пол“/„социален пол“/„социопол“ или само „пол“ за което има вече изписани стотици страници в изследванията на българските специалисти, работещи по този проблематика. (Ще се върна отново на това в края на рецензията.) Още по-проблематично е неясното разграничение на „джендър ролята“ от „социалната роля“ (с. 16). Какво друго, ако не социална роля е предписваната и нормирана от обществото – в термини на дисертантката - „джендър роля“?

Друго мое наблюдение се отнася до използването на есенциализиращото единствено число на съществителните

„жена”/”жената” и „мъж”/„мъжа”. Както казва Дерида – „жената не съществува” (както между впрочем не съществува и „мъжа”). С това, разбира се, той не отрича съществуването на жените в техните биологически тела с вторичните им полови белези, а насочва към многообразието на индивидите и невъзможността да се говори за една осреднена обща биологическа категория с еднакъв физически и ментален капацитет, както единственото число на горните понятия имплицира. Макар и чувствителна към несправедливото маргинализиране на представителките на женския пол в хода на световната история, в предложението анализ Ели Александрова не е успяла напълно да преодолее всекидневния медиен език по отношение на ролите на жените (и мъжете) в обществото (виж напр.с. 20, 23, 24, 27, 29, 31, 32, 34, 36, 37, 40, 60...). Езикът, отбелязва Пиер Бурдийо, не е невинен. Той притежава мощна символна власт; власт, която създава йерархии и определя гласовете, които трябва да бъдат чути и онези които да бъдат стигматизирани, negliжирани, остракирани... И тук е може би мястото да спомена, че в подобни изследвания вникването в идеите на авторки като Джоан Скот, Денис Райли и Джудит Бътлър е – както гласи английският израз – “a must”, защото съдържат великолепни стратегии за отгласване от есенциализма и биологическия детерминизъм на домодерното мислене! Не всички автори имат еднаква тежест в науката и това трябва да се отчита, за да се избегне ненужното привличане на съмнителни авторитети. Недоумение също буди безкритичната употреба на понятия като „женско кокетство” (с. 26) – през цитирането на автори (Илиев, 2007), които очевидно не са чувствителни към неговата конструираност и към вменяването на „кокетството” на жените, с цел оправдаване на мъжкото господство и подчинението на женския пол, както отбелязва един от най-големите социолози на ХХ век - Пиер Бурдийо. Макар че се опитва да деконструира „биологическия есенциализъм” и културните предразсъдъци, дисертантката не е изчистила проблематични изрази като „някои аспекти на човешката природа остават непроменени” (с. 20) или пък твърдението (базирано върху Дарвин), че „...диваците обръщат най-голямо внимание на своята външност” (с. 53). Развитието на антропологията след края на ХІХ в. е показало несъстоятелността на периодизации говорещи в термини на „дивачество”, „варварство” и „цивилизация”, а с помощта на другите социални и хуманитарни науки тяхната очевидна арогантност е критично експлицирана.

Друго мое наблюдение се отнася до отсъствието на прецизно историческо контекстуализиране на цитираните в дисертацията мнения. Не е без значение кой и точно кога е защитавал една или друга позиция. След публикациите на Мишел Фуко, надявам се, все повече изследователи се убедени, че „има значение кой говори“. Като историчка не мога да не подчертая и значимостта и на времевия момент в който се говори. Само тогава бихме могли да разберем, например, противоречивите позиции на цитираните авторитети по отношение на красотата на „жената“ и характера на епохата на Ренесанса. Само тогава бихме могли да създадем една по-адекватна и полифонична картина на разглежданите исторически феномени. В този смисъл ми се струва, че има какво да се желае по отношение на баланса между цитираните мнения на традиционалисти и еманципатори, на либерали и консерватори, на феминист/к/и и антифеминисти, сексисти и мизогини. Крайно време е да се разклати из основи доминиращия все още (мъжки) идеен и идеологически канон. Разбира се, това е нещо непосилно за един човек и за един дисертационен труд. Обръщам внимание върху това, защото предлаганата от Ели Александрова работа има еманципиращ заряд по отношение, от една страна, на сексистките културни модели, а от друга – на маркетинговите стратегии за тяхното преодоляване. Убедена съм, че в бъдещата книга на дисертантката това би могло да се постигне.

ВТОРА ГЛАВА на дисертацията – *Онлайн медии и маркетинг. Джендър идентичности в интернет* (с. 125-176) – очертава историята на маркетинга и неговите ключови концепции. Важни за рецензирания труд са добре дефинираните тук понятия като „сегментация на пазара“ и представения анализ на различните етапи в развитието на маркетингови модели в международен план. Дисертантката предоставя интересни базисни статистически данни за онлайн маркетинга и онлайн потребителите в България.

Друг теоретичен акцент във втора глава са социалните мрежи: както в глобален план, така и в българския контекст. Ели Александрова обръща специално внимание на спецификите на съвременната информационна среда в интернет, на фона на която са представени тенденциите в развитието на традиционните и социалните медии и са обговорени посоките и характера на „специализираната женска преса“. Тук прегледът е някак накъсан и нелогично скача между данни, характеризиращи

развитието на българския женски печат към такива, типични за Франция през втората половина на XX век, през образите на жените-производственички в медиите във времето на държавния социализъм в България, към образите на жените в пресата на 90-те години на XX век, когато те са вече най-вече, ако не единствено консуматорки на специализирани печатни медии като „Ева“, „Лада“ и „Женски свят“. Любопитен е споменатият мимоходом феномен на феминизирането на редакциите на медиите в България в началото на XXI век и властовите позиции на мъжете в създаването на медийно съдържание (дори на „женските“ издания) и „ожълтяването“ на журналистиката като цяло. Струва ми се, че това е една важна перспектива, която Ели Александрова може да изследва в своите бъдещи публикации.

Желанието на дисертантката за изчерпателност на представените перспективи към колективните идентичности я кара да се вгледа и в теоретичните дискусии върху нациите, националното формиране и специално - българската национална идентичност. Малко анахронично за съвременния академичен читател, обаче, звучат препратките към характерологията на „нашия народ“ а ла Иван Хаджийски или „народопсихологическите специфики“ на българската средна класа (с. 164, 168). При отсъствието на каквито и да било емпирични данни, които да подкрепят валидността на подобни екскурси е твърде спекулативно да се правят обобщения на тази тема. Анонимността и перформативността в интернет пространството едва ли могат да бъдат приписани единствено на сърфиращите в него български – или „балкански“ - индивиди (с. 166-168, 175). Бих се радвала, ако Ели Александрова предложи някаква рефлексия върху този проблем по време на официалната защита на дисертацията ѝ.

ТРЕТА ГЛАВА – *Комуникация към българските жени в интернет през 2018 година: Джендър аспекти, маркетингови и културни модели* (с. 176-274) - е собствено най-приносната част на дисертацията. Тя съдържа емпирично проучване на някои от най-четените „женските списания“ и „женски интернет медии“ с предоставени таблици, фигури, обобщения и приложения за тяхната циркулация и приблизителна (внушителна многохилядна) читателска аудитория.

Една значителна част от обема на тази глава е посветена на маркетинговите модели към женската аудитория на международния козметичен гигант L'Oreal-Paris и присъствието му в българските онлайн

медии през първите шест месеца на 2018 г. Интересни са формулираните изводи, които демонстрират традиционалистките послания, излъчвани от наблюдаваните от Александрова издания с тиражирането на традиционните полови стереотипи по отношения на жените и мъжете, стереотипи поддържащи половото неравенство и половата йерархия; издания, в които преобладават рекламните материали, непрекъснато катализиращи консумативните вкусове на потребителите. Изследването на Ели Александрова отнася „женските медии” към ниския порядък на популярната култура, в който липсват стойностни текстове и задълбочени анализи, характерни за високата култура. Доминиращите теми в „женските” медии, според него, са от сферата на астрологията, кулинарията, храненето и здравеопазването. Почти липсват материали, отбелязва тя, дискутиращи обществено-икономически и политически проблеми и тяхното отражение върху женския пол. Интересни са наблюденията на дисертантката върху налагащите се нови маркетингови стратегии в дигиталната ера, върху които, надявам се, ще акцентират другите рецензентите на работата, които се занимават по-професионално с тази проблематика.

Последната част на дисертацията – но не и по значение – предоставя поглед към общностите на българските жени в интернет пространството и по-специално към групите на майки във Фейсбук, започвайки с платформата Vg-mamma и проследявайки различни групи във Фейсбук, обединяващи майки, търсещи и споделящи информация, свързана с тази традиционна женска роля в съвременния български контекст. Ели Александрова представя умело спецификата на своето академично изследване, проведено през втората половина на 2018 г. по метода на скритото онлайн наблюдение (основно върху групата „Позитивните майки”). Тя отбелязва интересни характеристики на тази група: доминирането на текстови материали, а не такива с визуално съдържание, каквато е преобладаващата тенденция в интернет пространството; сериозните по съдържание постове на групата имат количествен превес над развлекателните; психологическата подкрепа, която членуващите в групата си оказват по различни важни въпроси ги превръща в значима виртуална общност, „своеобразен терапевтичен център”, но и пространство за забавление (с. 278, 279). Особено важна е констатацията за потенциала на тези общности да се превърнат в част от перманентната структура на гражданското общество по проблеми, свързани с екология,

със социалното и икономическо развитие, важни за бъдещето на децата в България.

И накрая, отново искам да обърна внимание върху някои неща, които вярвам, биха могли да се премислят при публикуването на дисертацията. Бих изразила известен скептицизъм към предложеното в заключението (с. 284) обяснение, че липсата на консенсус по превода на термина „gender” на български език е причина за (истерико-комичните) реакции към Истанбулската конвенция в българския контекст. По моето скромно мнение, причините за тази жалка страница от обществения живот в България, биха могли да се търсят и в отсъствието на респект към експертното знание, в разчитането на псевдо-авторитети и в безкритичното медийното тиражиране на мненията на политически шарлатани. Друго проблематично от моята гледна точка на историчка генерализиращо твърдение е, че „в тематично-съдържателен план женската преса по света днес се различава твърде малко от тази през 30-те или 50-те години на миналия век” (с. 287, но и преди това в основния текст на дисертацията). За кой свят на 30-50-те години на XX век става въпрос? Особено във времето на Студената война обликът на женските списания в „първия” („капиталистически”); „втория” („социалистически”) и „третия” свят на постколониалните и развиващите се страни е несравним в „тематично-съдържателен план”. Необходимо е повече внимание към особеностите на всяко историческо време. А иначе, наблюденията на дисертантката за ретрадиционализацията на постсоциалистическата култура в България, завръщането на стереотипите към ролята и мястото на жените и мъжете, на амбивалентността на обектно-субектната позиционираност на жените („обекти” на мъжкото желание, но и свободни субекти в съвременния консуматорски контекст) и пр. са безспорно верни и потвърдени от ред други авторитетни изследвания в областта на хуманитарните и социални науки.

Вероятно отсъствието на достатъчно време не е позволило на дисертантката да изчисти неточностите в текста, които споменавам по-горе, но вярвам, че в една бъдеща публикация на работата те могат да бъдат лесно отстранени. Важното е, че Ели Александрова представя един интердисциплинарен иновативен труд, който заслужава позитивната оценка на специалистите.

- 2. ОЦЕНКА НА НАУЧНИТЕ ПРИНОСИ НА ДИСЕРТАЦИЯТА.** Солидарна съм с повечето от приносите, посочени от дисертантката в *Автореферата*: очертаването на едно ново изследователско поле, занимаващо се с женските общности в интернет пространството; предложеният анализ на дигиталния маркетинг, ориентиран към жените-консуматорки; разработването на специфична методика за провеждане на емпиричното изследване; интердисциплинарните измерения на дисертацията.
- 3. ПУБЛИКАЦИИ ПО ТЕМАТА НА ДИСЕРТАЦИЯТА.** Ели Александрова има изискваните от закона три публикации по темата на дисертацията. И трите са на български език, едната - достъпна и онлайн. От списъка на представените други пет публикации ясно личи дългогодишният ѝ професионален интерес към социалните медии в България.
- 4. ОЦЕНКА НА АВТОРЕФЕРАТА.** Авторефератът в обем от 43 страници, включва, съгласно спецификата на жанра: съдържателна част, която синтезирано представя основните аспекти на дисертационния труд и неговите приноси (с. 3-36); списъци на публикациите и такива на използваните вторични източници на български и английски език.
- 5. ЗАКЛЮЧЕНИЕ.** Предложеният дисертационен труд съдържа приноси моменти в едно ново изследователско поле, третиращо женските общности в интернет пространството. Той е базиран върху значителен по обем материал на български и английски език и използва оригинална методика, специално разработена за провеждане на емпиричното изследване. Отчитайки всичко казано в рецензията за качествата и приносния характер на тази иновативна дисертация, убедено ще гласувам образователната и научна степен „доктор” да бъде присъдена на Ели Любенова Александрова. Призовавам колегите от научното жури да се присъединят към този позитивен вот.

София, 28 януари 2020

Д-р Красимира Даскалова,
Професор, Културна история на
модерна Европа, ФФ, СУ